

Авалоданне гукавой асновай маўлення

1 Гукавыя сродкі мовы

Мінімальнай вымаўленчай адзінкай з’яўляецца *склад*. Склад не мае самастойнага значэння, але мае пэўныя вымаўленчыя прыметы. Яго можна вылучыць у гукавой плыні на аснове вымаўлення. Склады ўтвараюцца з гукаў, якія спаяны паміж сабой самым цесным чынам, паколькі ў складзе апошняга фазы папярэдняга гука накладваецца на першую фазу наступнага за ім гука. Таму раздзяліць іх пры ўспрыманні склада або слова да спецыяльнага навучання гукавому аналізу слова дзіцяці даволі цяжка.

Гукі – гэта мінімальныя, не члянiмыя ў гукавой плыні моўныя адзiнкi, якія складаюць гукавую матэрыю мовы. Самi па сабе гукi, як i складy, аніякiх значэнняў не выражаюць. Калi вымавіць, напрыклад, паасобку гукi [y], [к], [ж], ніхто іх не зразумее. Але дастаткова гэтыя ж гукi вымавіць разам і ў іншай паслядоўнасці, становіцца зразумелым слова “жук”.

◀ *Якую ж ролю адыгрываюць гукі ў нашым маўленні?*

Гукавыя сродкі мовы прынята разглядаць у трох аспектах: функцыянальным, акустычным і артыкуляцыйным.

Гукавыя сродкі маюць дзве функцыі. Першая – *перцептыўная*, або функцыя ўтварэння і ўспрымання значымых моўных адзінак. Адэкватнае ўспрыманне маўлення забяспечваецца маўленчым слыхам (які ўключае рытмічны, інтанацыйны і фанематычны слых). Другая функцыя гукаў – *сігніфікатывая* (адрознівання значымых моўных адзінак). Калі ў слове замяніць, дадаць або прыняць хоць адзін гук, атрымаецца ці новае слова, ці бязглуззіца: дом – сом; дом - дам – дым, стол-столь, рот-крот).

Акустычны аспект вывучэння гукавых сродкаў мовы разглядае іх фізічную прыроду: вышыню, гучнасць, тэмбр голасу.

Гукі ўтвараюцца ў выніку работы (*артыкуляцыі*) органаў маўлення. У складзе артыкуляцыя аднаго гуча аказвае ўплыў на артыкуляцыю другога. На ранніх этапах антагенезу гэтая з'ява праяўляецца асабліва ярка з-за недасканаласці будовы маўленчага апарата дзіцяці.

У кожнай мове вылучаецца група асноўных базавых гукаў - *фанем*, з дапамогай якіх адрозніваюцца паміж сабой словы і іх формы. Гукі, якія рэальна вымаўляюцца чалавекам, але не змяняюць значэння або формы слова, называюцца адценнямі фанем. Так, чалавек можа злёгка расцягваць галосныя пры вымаўленні слова, картавіць пры вымаўленні гуча "р", але гэтыя артыкуляцыйныя хібы не ўплываюць на значэнне слова.

Усе гучавыя сродкі мовы падраздзяляюцца на дзве вялікія групы: *лінейныя* гучавыя сродкі, якія ў маўленні разгортваюцца ў часе (гуч, склад, слова і г.д.), і *надлінейныя* (вышыня, сіла голасу, рытм, тэмп маўлення, паўзы і г.д.). Надлінейныя гучавыя сродкі як бы накладваюцца на лінейныя, забяспечваючы іх функцыянаванне ў залежнасці ад умоў сітуацыі зносін.

◀ *Што значыць засвоіць гучавую форму мовы?*

Каб засвоіць гучавыя сродкі мовы, неабходна, па-першае, навучыцца ўспрымаць лінейныя і надлінейныя фанетычныя адзінкі ў адпаведнасці з нормамі мовы, па-другое, прадуцыраваць усе ўказаныя адзінкі таксама ў адпаведнасці з моўнымі нормамі. Такім чынам, працэс засвешвання дзіцем гучавой сістэмы маўлення ўключае: развіццё маўленчага слыху; авалоданне правільным вымаўленнем гучаў і слоў.

2 Развіццё маўленчага слыху

Развіццё слыхавога ўспрымання і маўленчага слыху апырэджвае вымаўленчыя магчымасці дзіцяці. Паміж узнікненнем здольнасці дзіцяці ўспрымаць нейкую маўленчую адзінку і здольнасцю яе самастойна прадудыраваць можа быць часавы інтэрвал у некалькі месяцаў і нават гадоў. Дастаткова ўспомніць вясёлы расказ Драгунскага “Шышкі”, у якім апісваецца, як трое дзяцей насміхаюцца адзін з аднаго з-за няправільнага вымаўлення гэтага слова. Кожны з іх выдатна чуе памылку ў вымаўленні равеснікаў, але і сам вымаўляе не правільна (*сыскі, хыхкі, фыфкі*).

◀ *Калі развіваецца маўленчы слых?*

Перадумовы для развіцця фанематычнага слыху фарміруюцца ў дзіцяці ў даславесны перыяд. Вельмі рана ў дзяцей развіваецца здольнасць адрозніваць па голасе блізкіх людзей, на слых успрымаць змяненні голасу па вышыні і сіле, адчуваць эмацыянальную афарбоўку маўлення. На пятым месяцы жыцця немаўля распознае тон голасу, на восьмым – агульны характар інтанацыі (пытальную, ласкавую, патрабавальную). У 6 – 12 месяцаў дзеці асабліва ўспрымальныя да рытма гучальнага маўлення М.Х. Швачкін, К.І. Чукоўскі і інш.). У эксперыменце, праведзеным Н.Х. Швачкіным, дзіцям 6 месяцаў паказалі, як трэба пляскаць у далоні пад словы “стук-стук”. Затым эксперыментатар замяняў “стук-стук” на іншыя спалучэнні гукаў (у-у, о-о). Дзеці працягвалі пляскаць, што сведчыць пра тое, што гукавы склад для іх не меў значэння, яны арыентаваліся выключна на рытм. Калі вымаўлялася адзіночнае слова “стук”, дзеці не рэагавалі на яго.

Як відаць, у ранні перыяд маўленчага развіцця асноўную сематычную нагрузку нясуць інтанацыя, рытм, агульны гукавы малюнак слова.

◀ *Калі адбываецца развіццё фанематычны слых?*

Рашаючае значэнне для засваення гукаў роднай мовы мае развіццё сенсорнай асновы маўлення – фанематычнага слыху. Пры асваенні гукавога боку маўлення, пісаў Д.Б.Эльконін, фанематычны слых выступае *двойчы*. *Першы* раз на яго аснове задаецца ўзор вымаўлення гука, *другі* раз – вынік дзеяння. Дзіця павінна дакладна адрозніваць гук, зададзены дарослым, ад гука, які рэальна ім самім вымаўляецца. Гэта з’яўляецца асноўнай перадумовай пачатку прадудцыравання маўлення.

Здольнасць успрымаць гукавы склад маўлення ўзнікае ў канцы першага – пачатку другога года жыцця. У апісаным вышэй эксперыменце гадавалым дзецям дастаткова было пачуць адно слова “стук”, і яны пляскалі ў далоні. Яны арыентаваліся менавіта на гукавую абалонку слова. Важна адзначыць, што дзіця не звяртае ўвагі на розныя варыянты вымаўлення фанем, яно вельмі хутка асвойвае істотныя прыметы гукаў сваёй роднай мовы.

Па даных М.Х. Швачкіна, дзіця ужо ў канцы першага года жыцця адрознівае галосныя і зычныя гукі, розныя групы зычных (санорныя, цвёрдыя, мяккія і інш.). На першых этапах дзіця адрознівае далёкія фанемы [д] і [к], [а] і [ж] і не дыферэнцыруе блізкія [д] і [т], [г] і [х], [з] і [с], [б] і [п]. Гэта праяўляецца ў тым, што малыя правільна разумеюць розныя па гукавым складзе словы: «акно», «ляля», але блытаюць блізкія па гучанні: «суп», «зуб».

Фанематычны слых развіваецца дастаткова хутка. Даследаванне М.Х.Швачкіна паказала, што ўжо ў дзяцей аднаго года сямі месяцаў фанематычны слых аказваецца сфарміраваным.

3 Сувязь гучання з сэнсам слова

У дашкольным узросце ў дзяцей фарміруюцца дастаткова дакладныя гукавыя вобразы слоў і асобных гукаў. Гукавы бок маўлення з’яўляецца прадметам пільнай увагі дзіцяці. Вельмі рана яно пачынае рабіць са словам чыста фармальныя аперацыі. К.І.Чукоўскі прыводзіць прыклады “вершаў”, якія дзеці складаюць, арыентуючыся толькі на гукавы і рытмічны бакі маўлення (“Кунда, мунда, карамунда, дунда, бунда, парамун.”).

Як адзначалася ў папярэднім раздзеле, слова на працягу даволі доўгага часу трактуецца дзіцем як адна з уласцівасцей або частак прадмета. Гучанне слова, па меркаванні дзіцяці, павінна так або інакш адлюстроўваць яго змястоўныя характарыстыкі. Таму ў маўленні маленькіх дзяцей і назіраецца вялікая колькасць гукапераймальнага слоў. Дзіця надзяляе гук значэннем. Напрыклад, вядома, што ў малых гук [i] асацыіруецца з чымсьці маленькім, а гук [o] – з вялікім. Не ведаючы, хто такі кіт, на пытанне, хто большы, кіт ці кот, упэўнена адказваюць: “Кот”.

Значэнне незнаёмых слоў дашкольнікі часам спрабуюць асмысліць, зыходзячы з яго гукавой абалонкі: кустарнік – стораж, які ахоўвае кусты, мельніца – жонка мельніка, фантазёр – той, хто пускае фантаны. К.І. Чукоўскі назваў гэтую з’яву памылковым тлумачэннем слоў (“ложным истолкованием слов”).

4 Авалоданне вымаўленнем гукаў, слоў

У дамаўленчы перыяд у лепятанні дзіцяці рэгіструецца вялікая колькасць разнастайных гукаў, у тым ліку і тых, што не ўласцівы роднай мове. Лепетныя гукі неадвольныя, яны ніяк не кантралююцца свядомасцю. Гэтыя гукі, паводле трапнай заўвазе М.Х. Швачкіна, “вымаўляюцца самі”.

◀ Ці функцыянуюць у далейшым “лепетныя” гукі ў якасці фанем?

Як сцвярджаюць даследчыкі, лепет і маўленне – два зусім розныя цыклы артыкуляцыйнай маторыкі. Пераходзячы да славеснага маўлення, дзіця пачыная як бы з нуля – з надзвычай абмежаванага набору гукаў. Калі гукі становяцца матэрыялам першых засвоеных слоў, яны набываюць перцэптыўную і сігніфікатыўную функцыі – становяцца фанемамі, чаго нельга сказаць аб гуках лепятання. Цяпер дзіця павінна гаварыць так, як гавораць акружаючыя дарослыя, г.зн. звяраць з дапамогай фанематычнага слыху атрыманы вынік з узорам. Таму нават тыя гукі, якія дзіця з лёгкасцю вымаўляла падчас лепятання, яно цяпер засвойвае доўга і з цяжкасцямі. Глыбінным механізмам пераходу ад лепятання да мовы выступае авалоданне сістэмай фаналагічных проціпастаўленняў, характэрных для данай мовы.

◀ *Як адбываецца засваенне фанемнай сістэмы мовы?*

Авалоданне фанетычным складам маўлення пачынаецца ў канцы першага года жыцця дзіцяці. Спецыялісты па дзіцячай фанетыцы прапанавалі лічыць перыядам засваення гукавой асновы маўлення тэрмін ад вымаўлення першага слова да апошняга засвоянага гука (В.І. Бельцюкоў, А.Д. Салахава). Гэты перыяд індывідуальны для кожнага дзіцяці і можа вагацца ад 1 года 5-6 месяцаў да 4 з паловай гадоў.

Вымаўленне галосных даецца дзецям лягчэй, чым зычных. Першым у працэсе антагенетычнага развіцця фарміруецца проціпастаўленне максімальна адкрытага, шырокага галоснага гука [а] астатнім галосным. Затым засвойваюцца галосныя [і], [у], пасля гэтага - [о], [э]. Гук [ы] звычайна замяняецца гукам [і], вымаўленне яго засвойваецца пазней.

Паслядоўнасць засваення зычных гукаў у большасці дзяцей свету аднолькавая. Гукі ў складзе першых слоў з'яўляюцца групамі па меры

азваення пэўных артыкутарных пазіцый. Губныя зычныя ([м], [б], [п]) з’яляюцца раней за язычныя ([д], [т] [г] [к]); мяккія язычныя раней за цвёрдыя, а глухія раней за звонція. Пазней за ўсё дзеці засвойваюць вымаўленне свісцячых ([с], [с’], [з], [з’], [ц]) шыпячых ([ш], [ж], [ч]), санорных [р] (у рускай мове і [р’]) зычных гукаў. Пры гэтым дакладнасць артыкуляцыі гука залежыць ад яго пазіцыі ў складзе і ў слове.

Усё гэта гаворыць пра тое, што дзіця засвойвае не ўласна гукі, а больш складаныя артыкуляцыйныя комплексы.

У *раннім і малодшым дашкольным узросце* многія гукі дзеці не вымаўляюць зусім або вымаўляюць няправільна, ці замяняюць іх іншымі гукамі (*ак* замест *рак*, *зюк* замест *жук*, *сапка* замест *шапка*). З’ява замены аднаго гука іншым называецца **субстытуцыяй**. Без субстытуцыі немагчыма авалодаць гукавой сістэмай роднай мовы. Часцей за ўсё на месцы гука, які дзіця яшчэ не вымаўляе, з’яўляецца гук, найбольш падобны да яго па артыкуляцыйных характарыстыках (*доссік* замест *дожджык*, *Баля* замест *Валя*). Дзіця паступова пераходзіць ад аднаго субстытута да іншага, усё больш набліжаючыся за нарматыўнага вымаўлення. У цэлым маўленне характарызуецца агульнай змякчонасцю (*лізіцька* – лыжачка, *міська* – мышка).

◀ *Ці ёсць нейкія асаблівасці ў засваенні складовай будовы слоў?*

Назіраюцца некаторыя асаблівасці ўзнаўлення малымі дзецьмі складовай структуры слова. Гэта, перш за ўсё, з’ва пад назвай **складовая элізія** – скарачэнне слоў. Паколькі першыя словы дзіцяці ўключаюць адзін, максімум два склады, “доўгія” словы (трох- чатырохскладовыя) малы спачатку імкнецца скараціць да звыклых яму адно- двухскладовых.

Складовая элізія залежыць ад размяшчэння складоў у адносінах да націскага склада. Спачатку дзіця здольнае ўзнавіць толькі націскны склад (*бан* замест “барабан”). Далей малы пачынае арыентавацца на першы склад, пераносячы на яго націск (*ба* замест “барабан”). Наступны крок – дзіця ўзнаўляе першы і націскны склад у сукупнасці (*бабан*). І, нарэшце, дзіця засвойвае рытмічную структуру слова поўнасцю.

Другой асаблівасцю ўзнаўлення складовай структуры слова з’яўляецца *метатэзіс* – перастаноўка гукаў або складоў у слове. Дзеці часта называюць сабаку *басякай*, малаток – *маталком*, чарвяка – *чаўраком*. Замест гольфы гавораць *гофлі*, замест клякса- *кляска*.

Не ўсе дзеці аднолькава авалодваюць гукавой сістэмай маўлення. Адны імкнуцца перш за ўсё ўзнавіць рытміка-меладычную структуру слова і не клапацяцца аб якасці гукаў, што яго складаюць: *ціся* – кніжка, *цянянянь* – тэлефон. Гэта дзеці “скадовага” тыпу. Другія дзеці – “гукавы” тып – імкнуцца дасягнуць дакладнасці артыкуляцыі гукаў, таму асвойваюць слова па частках на працягу некалькіх месяцаў: *па* – *папа* – *паця* – *папаця* – *папата* – *лапата*.

На чацвёртым-пятым годзе жыцця колькасць гукаў, якія вымаўляюцца няправільна, значна памяншаецца, знікае іх агульнае змякчэнне, больш рэдка сустракаюцца парушэнні ў складовай структуры слова. У дзяцей з’яўляецца правільнае (хаця і нястойкае) вымаўленне свісцячых, шыпячых гукаў і [p]: у адным гукаспалучэнні дзіця правільна вымаўляе гэтыя гукі, у другім – няправільна. Тыповай з’яўляецца “адваротная замена” гукаў, калі замест старога субсцітута ставіцца толькі што засвоены гук (*Рарыса* замест Ларыса, *жамок* – замок, *шлон* – слон). Не

заўсёды дзеці дыферэнцыруюць гукі, блізкія ў акустычных або артыкуляцыйных адносінах: *ж – з, ш – с* і г.д.

У развіцці гукавога ладу маўлення ў *дзяцей на пятым годзе жыцця* назіраецца свайго роду супярэчлівасць. З аднаго боку – асаблівая адчувальнасць да гукаў маўлення, у дастатковай ступені развіты фанематычны слых; з другога боку – недастатковае развіццё артыкуляцыйнага апарата і поўная абыякавасць да артыкуляцыі.

Традыцыйна лічылася, што большасць дзяцей старэйшага дашкольнага ўзросту правільна вымаўляе ўсе гукі роднай мовы і толькі ў асобных дзяцей ёсць недахопы вымаўлення шыпячых, санорных або часам свісцячых гукаў. Аднак за апошнія гады ўзровень гукавымаўлення старэйшых дашкольнікаў значна знізіўся. Паводле даных А.Г.Арушанавай, каля 40% шасцігадовых дзяцей паступаюць у школу з недахопамі вымаўлення. Гэта звязана з узросшымі няравной напружанасцю дзяцей, эмацыянальным дыскамфортам, дэфіцытам асобасных змястоўных зносін. Гэтыя фактары аказваюць прыгнятальны ўплыў на маўленчы слых, маўленчую ўвагу, развіццё артыкуляцыйнага апарату, а таксама па партнёрскія адносіны дзяцей.

У дашкольны перыяд дзеці пачынаюць асэнсоўваць нормы вымаўлення, клапаціцца аб яго правільнасці. Аднак яны не могуць вылучыць і назваць гук, які трэба выправіць, а выпраўляюць усё слова цалкам: “Не скола, а школа”.

◀ *Як авалодваюць дзеці надлінейнымі гукавымі сродкамі?*

У першую чаргу дзіця пачынае ўспрымаць і ўзнаўляць такія надлінейныя характарыстыкі маўлення, як гучнасць і вышыня голасу. Гэта

тлумачыцца тым, што малы імкнецца, перш за ўсё, выразіць свае эмацыянальнае стаўленне да таго, што адбываецца з ім і вакол яго.

Затым дзіця авалодвае рытмічнай структурай слоў, якая вызначаецца для яго колькасцю складоў і месцам націскага складу. Гэты працэс разгледжаны вышэй.

Што датычыцца засваення інтанацыйнай выразнасці маўлення, тот тут існуюць пэўныя асаблівасці. Дзеці ранняга і малодшага дашкольнага ўзросту выкарыстоўваюць інтанацыйныя характарыстыкі для перадачы сваіх камунікатыўных намераў, але яны карыстаюцца інтанацыйнымі сродкамі неасэнсавана. Яны толькі выражаюць свае стаўленне да рэчаіснасці або да таго, што ім паведамляецца. З цягам часу ўзровень інтанацыйнай выразнасці маўлення дзяцей зніжаецца. У выніку выказванні дзяцей пяці-шасці гадоў характарызуюцца манатоннасцю, адсутнасцю інтанацыйнай аформленасці. Гэта тлумачыцца тым, што яны ўжо валодаюць іншымі разнастайнымі моўнымі сродкамі для выражэння свайго стаўлення да таго, што выказваецца: лексічнымі (сінонімамі, антонімамі і інш.) марфалагічнымі (суфіксамі ацэнкі: таўставаты, сланішка), сінтаксічнымі (парадак слоў). Таму выкарыстанне інтанацыі адыходзіць на другі план. З гэтай прычыны выхаванне асэнсаванай гукавой выразнасці маўлення з'яўляецца адной з прыярытэтных задач фарміравання гукавой культуры маўлення дзяцей старэйшага дашкольнага ўзросту.